

**БЪЛГАРИТЕ И ТЕХНИТЕ ЕЗИЦИ
(ВЪЗВИШЕНИЕ ОТ МИЛЕН РУСКОВ И ЧИЧОВЦИ
ОТ ИВАН ВАЗОВ)**

Николай Метев
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**BULGARIANS AND THEIR SPEECHES
(SUMMIT BY MILEN RUSKOV AND CHICHOVTSI
BY IVAN VAZOV)**

Nikolai Metev
St. Kliment Ohridski University of Sofia

This article puts together the contemporary novel *Summit* (2011) by Milen Ruskov and a classical short novel by Ivan Vazov. The conceptions about the Bulgarians and about their language are interpreted in the article. It comments on how disunited the nation is, who the creator of the image of the nation is and what the importance of the differences between the “speeches” within the framework of the “undivided” Bulgarian language is.

Key words: nation, disunited, image, language, different speeches

Както е известно, в романа на Милен Русков „Възвишение“ (2011) разказът на Гичо за придвижването от едно място към друго е съпроводен от спонтанно породилите се у героя разсъждения. Едно от заключенията му провокира предложената тук интерпретация. Когато дружината върви по билото на Сливенския балкан, Гичо се пита за смисъла на „захванатата“ революция. Разочарован от усещането, че „Никой ся не интересува от народа, а и народ ся не интересува от никого“, спомняйки си твърдението на Димитър Общи, че „народ не съществува“, стига до противоречието: несъмнено е, че български език има, но това не го убеждава в съществуването на единен народ. Гичо заключава, че „Български език има, но български народ няма“. Вглеждането в (единството на) българите и в езика им напомня за едно друго литературно произведение, което активно тематизира характера на „обществото“ и езиците, на които се говори в него – повестта

на Иван Вазов „Чичовци“ (1885). Настоящият текст е и опит да се обоснове, че е продуктивно едно възможно бъдещо съпоставително изучаване на двете произведения в средното училище.

Каква представа за българите изграждат двете произведения? Къде според творбите намира опори идеята за *народа* (като единна общност)? Как това, че българи използват коренно различни типове изказ (дискурси), се отразява върху идеята за единен език? Оказват ли се различията в мисленето прекалено големи? Създадени с разлика повече от век, романът „Възвишение“ и повестта „Чичовци“ се натъкват на някои сходни проблеми в опита си да обрисуват облика на българското – не само като „*типове и нрави*“ в „*турско време*“, но и като език. Или, ако си позволим игрово да перифразираме думите на Вазовия герой Варлаам Копринарката: „Какви ти българи и какъв ти език!“.

Странстванията на Русковите Гичо и Асенчо по следите на Левски дават възможност да се съберат много впечатления не само за нравите на съзаклятниците, но и за характера на хората, срещнати случайно по пътя. Често конкретна случка дава повод за съпоставки и обобщения. За човека, от когото взимат каруца (вярно – с „ливорвера“ в ръка, което събужда враждебността му, съчетана обаче със страхливо хленчене), Гичо се чуди: „*как тоз чияк, как туй ся съчетава с търсеният от нас тъй називаемий Ибриям ага, и с Общи, и с някои от тез хора в комитетите? [...] Сякаш са туй две различни раси, два разни народа под едно име*“. С течение на времето Русковият герой си дава сметка, че „расите“ не са само две (на покорната рая и на революционерите), че разделителните линии са повече: „[...] *в кой един смисъл са от един народ тез ратаи, на кои им ся пот от чело лей да работят за някои си чорбаджии, и самите тия чорбаджии, кои ги лъжат и грабят при сяка възможност и живеят на техен гръб*“. В рамките на една прослойка, една група занаятчии, дори между съседи е възможен неминуем остър конфликт, ако не се намери начин за „сдругаруване“ и изгодна за всички търговия („*Ако не беше тъй, ила гледай що става.*“). Разединението в защитаване на различни интереси (лични, групови – на прослойката, или пък по-общо – на „мирните жители“ и на бунтовниците) е такова, че идеята за „*един народ*“ влиза в противоречие с наблюдаваната реалност. Съществува „*едно име*“ (което е елемент от езика!), но не и достатъчно единно и сплотено множество хора.

Ако романът „Възвишение“ показва, че е проблематично назоваването с едно име (българи) на крайно различни (социални) групи, то в повестта „Чичовци“ с твърде сходни „образи“ (в нарисувана са-

тира) се оказват две коренно различни личности: „По една случайност образът на Селямсъза там имаше огромна прилика с образа на Тотя войвода, както го изобразяваха проникналите и тука бунтовнишки картини“. Този детайл (вярно, относно отделна случка и с изразен хумористичен ефект) като че се натъква на същия проблем: зад един знак (името или образа) се крият означаеми, несводими към едно множество. Дори да е енергичен за възрастта си и подобен на генерал – победител в свадата със съседа си, Селямсъзът не може да изпълнява ролята на бунтовник най-малкото поради привързаност към дома и поради приказливостта си. И двете литературни произведения приканват да се забелязват и признават дълбоките вътрешни различия, които могат да се крият зад външното сходство.

Вазовата повест „Чичовци“ говори не за единен български народ, а за отделни „*типове и нрави български*“. Говори за „*благодестивата навалица*“ или за „*голям куп любопитни*“, като цяло – за „обществото“ в рамките на населеното място, но не за народ като обособена цялост (каквата идея носи например изразът „*цял руски народ*“ при обсъждането на политически въпроси). Специфичният облик на героите пък е такъв, че предопределя обрисуването им в отделна глава, която, съгласно с „принципа на галерията“, носи съответното име: „Варлаам Копринарката“, „Иван Селямсъзът“, „Хаджи Смион“, „Иванчо Йотата“... Първа глава носи названието „Общество“, но общността на чичовците не е твърде задружна: постоянно се водят люти спорове или по битови, или по политически, или по филологически въпроси. Заглавието „Чичовци“ насочва към сходствата между героите (като начин на живеене), но не прикрива това, че тяхното общество все още не е (а и нелесно би станало) „пораснал народ“ – в смисъла на този образ, който одата „Каблешков“ създава, а „Под игото“ проблематизира.

Някои от героите на „Възвишение“ осъзнават и коментират разединението сред българите. С присъщата за характера си крайност Димитър Общи твърди, че „*народ не съществува*“ и това е дълбоко пазена тайна или дори неоткрита до този момент истина. Гичо обаче, повече склонен към размисли, търси „началото“ на идеята за народа: „*Народа го измисли мой велик съгражданин Раковски, мене ако питаш, или поне българский народ го той измисли. И бача ти Паусия преди това. Десетина души да са тез, кои измислиха българский народ. Хайде двацет. Сто да са. Но туй е измислица, мечтайност, или пък е грешка*“. Това обяснение не бива да се възприема само като една от изявите на абсолютния пиетет на Гичо към Раковски. От особено

значение е, че народът е представен като „продукт“ на дейността („мечтайност“ или може би „грешка“) именно на хора на *словото*. Самият Раковски („най-големия български революционер“) на страниците на „Възвишение“ е преди всичко *авторът* на „Горски пътник“. А Паисий Хилендарски носи безспорен авторитет именно на човек на *словото*. Показателно е, че познаването на писаната история набавя престиж: след срещата на двамата приятели Асенчо се показва „веществен“, защото е чел „книгата на Паусия“. Интересът към книжовността е проявен и от двамата герои – Асенчо носи в торбата си „Рибния буквар“ (с който по-късно Гичо не се разделя до края на живота си и често цитира „Бай Берон“), Гичо носи вестник „Свобода“ и „Горски пътник“, който постоянно разлиства, дори сам опитва да напише „нещо горско, нещо като „Горский пътник“. (Интересен паралел би могъл да се направи, като припомним, че господин Фратю от „Чичовци“ също пази екземпляр от „Горски пътник“, но само до момента, в който се вижда принуден да го изгори. Желание за писане пък обхваща в края на повестта Иванчо Йотата, който замисля да опише прежеждията си.)

В романа „Възвишение“ е поставен акцент върху още един образ на човек на *словото*: когато двамата Рускови герои спират в Трявна, разговарят със Славейков, а по-късно, отваряйки от любопитство писмото на „*такъв личен списовател*“, се зачитат в басните, като сред тях намират и стихотворение с твърде показателното заглавие „Народен“ (което Гичо цитира¹ и обявява за свое любимо). Всички тези сюжетни детайли могат да се обвържат с мнението на Гичо за българския народ като създаван от *словото* на „*десетина души*“, а не съществуващ „от само себе си“. Така обаче се уплътнява не само представата, че именно въздействието на книжнината формира народността, но също и вече не така безпроблемната идея, че народността съществува като устойчива цялост най-вече в езика...

По този начин романът „Възвишение“ заявява своята гледна точка към сложен въпрос на осмислянето на българското, занимавал дълго творци и изследователи. Съпоставяйки задълбочено различни представи за народа, Албена Хранова припомня и думите на Гео Милев от статията „Българският народ днес“ „[...]Раковски, Ботев, Левски, Дядо Славейков и пр. [...], които родиха българския народ“ (Хранова 1995). В свое изследване Инна Пелева, след като разкрива зна-

¹ Текстът съвпада с публикувания текст на „Народен“ (1875) в изданието „П. Р. Славейков. Избрани съчинения“ (С., 1947) с една разлика: „и лича, че съм народен –“ / „И личи, че съм народен –“ (в романа „Възвишение“)

чимите разлики между биографията и лироепиката на Раковски, обобщава: *„Целенасоченото функционализиране на текста като инструмент за промяна и управление на съзнания е сред ключовите открития на Възраждането“* (Пелева 2003: 81). Романът на М. Русков също споделя идеята за повишена функционалност на текста в онази епоха: възрожденските водачи (Раковски, Славейков, Петър Берон...) осъзнават и използват потенциала на словото да въздейства. Да подтиква към определени действия, но и да моделира начина, по който човек възприема света и себе си. Но възможно ли е само този тип въздействие да създаде народа? Делът на грамотните българи кара И. Пелева силно да се усъмни... (Пелева 2003: 90)

За езика в/на романа „Възвишение“ е писано много. Значимостта на явлението е изтъкната така: *„Най-оригиналният аспект на „Възвишение“ е езикът – стилизираният с упорство и остроумие котленско-възрожденски идиолект на разказвача и протагонист Гичо. С тази стилизация Милен Русков прави нещо, което, струва ми се, досега не беше правено в българската литература, поне не в такъв мащаб [...]“* (Игов 2012). Изследователите неизменно подчертават колко специфичен е езикът на творбата. Тук ще насочим вниманието си не към стилистиката на романа в нейната цялост, а само към един аспект. Интересът към езика и „изразните средства“ съвсем не е чужд и на самите Рускови герои. Отбелязваме, че стилизацията на възрожденския език, направена от автора, като че ли намира своеобразен паралел в следната „творческа програма“ на Гичо (при писането на „Обръщението“): *„Реших тъй по-возвишено да го напиша, хем бунтовно, хем художествено тъй да иди, с думи малко по-извъртени, леко стародавно звучащи“*. Такова „сходство“, разбира се, може да се тълкува разнопосочно. От една страна, донякъде с помощта и на препратката към заглавието „Възвишение“, този пасаж сякаш иска да експлицира принципите на стилизация на езика, реализирани в самия роман (кое-то може да се мисли като продължение, но по-завоалирано, на директното обяснение на следваните в романа правописни принципи, направено в бележка под линия от автора още в самото начало). От друга страна, бидейки преценен/заявен като подходящ именно за текст – обръщение към народа, начинът на писане на обръщението указва това, което според Гичо прави словото въздействащо именно върху този възприемател. От трета страна, фиксирайки заглавието на собствения си текст като „Обръщение Към Българскому народу“, Русковият герой се обръща (и то по дълго обмислян начин) към този, в чието съществуване по-късно се усъмнява и дори отрича... Това противоречие

уплътнява представата за сложността на времето („епохата“), в което е възможна такава промяна на възгледите, но и в което езикът се използва страстно ангажирано, а словото е натоварено с високи залози. За читателя обаче остава въпросът дали, „следвайки“ сам принципи на изказ от „Обръщението“, романът „Възвишение“ ни приканва да видим в него подобно „обръщение“ към народа *днес*, или пък проблематизира тази възможност...

Ще съпоставим някои черти на „езиковото поведение“ на Русковите герои с това на чичовците. Два стремежа на героите говорят за това, че считат езика за особено важен. Първият стремеж – да *поправят* изказа: Гичо и Тодор Шумненеца разпалено спорят дали се пише „веднаж“, или „веднъж“ („Възвишение“), а в „Чичовци“ между два лагера се води сериозно и аргументирано прение „по правописанието“. Вторият стремеж е да *подобрят* изказа: „*Някъде си ще бутна и по някоя си французка реч, как е редно напоследък*“, обмисля Русковият Гичо, когато започва „Гората – последно убежище на свободата“, това прави в речта си и Вазовият господин Фратю. Емоциите на героите в търсене на изказа показват засилен интерес към словото (към нюансите и въздействието му). Дали заради усета, че несъмнено съществува (и точно затова е така важен) все още именно/само езикът, а не проличаваща във взаимоотношенията единна общност?

Във връзка с това допускане приемаме за важно, че идеята за свободата има ярко присъствие в словесното творчество на героите. Съчинени от Гичо, „Гората – последно убежище на свободата“ (дори да е незавършено) и „Обръщение Към Българскому народу“ са замислени с очакването за голямо потенциално въздействие. В „Чичовци“ речта на господин Фратю за българското *liberté*, ако и да е произнесена „*тържествено-високопарно*“, да е раздвоена „*между (национално) автентичното и подражателното*“ (Дамянова 1996: 51) и да остава в рамките на тайното (и затова безопасно) поведение, все пак е израз на пораждаща се нова духовна жажда². Тук няма последователно да съпоставяме съчиненото от Гичо и това от господин Фратю. Обобщаваме, че именно словото е полето, в което се постига българското единение – и то в свободололюбивия порив, в благородното рисковано Дело: „*И заедно ще развейте своето свободно знаме*“ („Гората...“, „Възвишение“), „*Ставайте, братя!*“, „*Да ся дигнем като един балканский лев и да отфърлим агарянското робство и тиранство!*“ („Обръщение...“, „Възвишение“) – „*Балканът се тресе [...] от рева-*

² Виж повече за това при Дамянова 1996

нието на *балканский окованый лев!*“, „*Ставайте, храбри българи! Доста робство и тиранство!*“ (речта на господин Фратю, „Чичовци“). Цитираме тези фрагменти, за да се очертаят както връзките помежду им, така и връзките с един първообраз (намерил обаче в романа на Русков и в повестта на Вазов различни по функциите си отгласи) – поезията на Д. Чинтулов: „*доста робство и тиранство*“, „*Който носи мъжко сърце / и българско име [...] знаме да развие!*“ („*Вятър ечи, Балкан стене*“), „*Станете, братя, вий станете*“, „*Да стане лева наш балкански*“ („*Стани, стани, юнак балкански*“) (Чинтулов 1999). „Балканският лев“, призивът към българите да (въ)станат, да развоят знаме и да отхвърлят нетърпимото повече робство и тиранство са устойчиви възрожденски образи и речеви жестове, познати много добре както на „Чичовци“, така и на „Възвишение“. Наличието на толкова съответствия на образно и стилистично ниво говори не просто за включване на елементи от един дискурс в нови контексти в повестта и в романа, но и за нещо друго. В желанието си да въздействат с езика си (като „казват слово“ или в специално „обръщение“) героите на Вазов и на Русков се опират на образци от поезията, черпят от нейната експресивна сила. Въздействието на тяхното ново слово обаче се оказва не самостоятелно, а силно зависимо и на практика немислимо без опората на познатите образци, доказали, че могат да сплотяват и разпалват сърцата. Да, това явно потвърждава значимостта на стореното от „тез десетина души“, „*кои измислиха българский народ*“, но заедно с това повдига съществен въпрос. Може ли едно ново въздействащо слово да разчита само на „колаж“ от познати образи и опори на смислоизграждането (като така обаче рискува в даден момент да започне да изглежда твърде книжовно/литературно), или трябва да добавя и нови – свои – образи, основания, мотивировки? Ако господин Фратю остава в рамките на първото, то Гичо опитва да направи по-скоро второто, за което свидетелстват дългото обмисляне, пренаписванията и най-вече личното участие в Делото.

Дори да дава възможност за мислене на желано обединение, езикът сам е белязан от разединението между хората. Езикът не е/остава единен. Според А. Дамянова във Вазовата повест тази особеност поставя особено съществени въпроси: „*По какъв начин се съотнасят многоезичието на героите, многото имена, с които почти всеки от тях се подвизава в света на повестта, с личностната им идентичност? Имат ли те такава изобицо, или [...] се утвърждава устойчивостта на обществото [...]?*“ (Дамянова 1996: 48). Според В. Стефанов „*битът на чичовците се открива като свят на езиците*

и гласовете, с цялото им разнообразие и многозначност“ (Стефанов 2010: 135). Тези наблюдения акцентират върху връзката език – идентичност, върху това, че само опознаването на езиците разкрива как дори едно изглеждащо на пръв поглед „равно“ съществуване (в бита) поставя индивида пред проблемите на (само)идентификацията и на общуването с другите. Приканват да се погледне сериозно на „многоезичието“, а не да се приема то само като част от „колорита“ на човешките характери или пък на времето.

С такава нагласа може да се подходи и към романа на Русков, макар в него думата да е „дадена“ най-вече на Гичо и Асенчо и в много по-малка степен – на останалите герои. Но и техните езици се „долавят“ чрез отгласа им в разсъжденията на Гичо. В един от първите разговори по пътя е загатнато, че Левски и Димитър Общи не са сплотени съмишленици. Много по-късно разликата е открито заявена: „Левски вярва в народа. Иначе не би правил комитети [...]“ – „Общи изобщо не вярва в народа. Той затова е общ на сите народи, защо не вярва в ни един“. Влизането в коренно противоречие намира своеобразен „двойник“ в развитието на отношенията между двамата спътници. Асенчо замисля предателство на дружината и Гичо дълго опитва да го разубеди, но след деянието вече става явно, че доскорошните приятели говорят на съвсем различни езици: „*Ти наистина не ма разбираш що ти говоря*“, възкликва Гичо в огорчението си. Повестта „Чичовци“ „вплита“ разноезичието в съвсем друг сюжет, който, ако и да е посвоему напрегнат, стои много далеч от трагичността на връзката във „Възвишение“. И все пак да отбележим, че в главата „Въздухът трепери“³ Хаджи Атанасия цитира и коментира (на своя привичен език!) пред изплашената дружина фрагменти от речта на господин Фратю: „*Ето ви вам едно „въздухът трепери“ и „да живеј България!“ – каза мрачно Хаджи Атанасия, – [...] ами ние, горките [...] Ах, „въздухът трепери!“ – де ги сега да ги видя.*“ „Езикът на свободата“ е нов и различен, примамлив, но и опасен. Достъпен, но и чужд. В повестта „Чичовци“ обаче противоречията между героите (все още) не са белег на фатално разединение...

Преди време и въз основа на друг контекст Албена Хранова прави наблюдение, което може да се отнесе в известна степен и към проблематиката на романа „Възвишение“: „[...] българският език се разнада на дискурси, борещи се за правото си да означават една – вече

³ Самият наслов на главата е с особена роля. Това НЕ е главата, в която гордо прозвучават думите „Братя! Въздухът трепери“. Това е следващата глава. В нея „бравото“ замръзва на устата на Мирончо, героите шушнат.

мъртва – цялост“ (Хранова 1995). Донякъде сходна с него е мисълта на романовия герой Гичо за наличието на езика и липсата на народа, с която започнахме изложението. Но дори Гичо да е уверен в съществуването на езика, то на практика се среща с „разпластяването“ му.

* * *

В края на изложението ще обосновем накратко с какво предложената тук интерпретация на романа „Възвишение“ и повестта „Чичовци“ би могла да подпомогне едно бъдещо съпоставително изучаване на двете произведения в средното училище. Маркираме първо по-общото: има съществени основания съвременната българска литература, писана след 1989 година (и в частност романите), да бъде включена/представена в реалната образователна практика. Поради социокултурните особености на времето, в което е създадена и на които тя откликва, очакваме тя да е близка, разбираема за днешните ученици, да може да привлича интереса им към четенето (без да се предоверяваме на това очакване – че „гарантирано“ ще привлече всеки един ученик без изключение или че ще бъде „панацея“ на всички проблеми с мотивацията за учебна дейност). Друго основание е това, че учебната програма и училището не бива да изключват от ползването си тази литература, оставайки безразлични към нейната хуманитарна проблематика и художествената ѝ специфика. Преминаваме към по-частен въпрос: ако се разглежда възможността да се изучава един съвременен роман (в случая „Възвишение“), става нужно да се предложи кога във времето (спрямо учебната програма) да се разположат заниманията с него. Според хронологичната подредба на учебния материал би трябвало това да са последните уроци в дванадесети клас. Без да отхвърляме логиката на тази подредба, приемаме за необходимо да се помисли и за друга възможност – съпоставително изучаване с избрано класическо произведение. Ако след изучаването на Вазовата повест „Чичовци“ (и Вазовото творчество като цяло) се премине към Русковия роман „Възвишение“ (макар и в ограничено от реалните условия учебно време), ще станат видими поне две зависимости. Първо, нуждата да се познават класически произведения, за да се разберат по-добре съвременните (класическите са „контекст“, към който съвременните често взимат отношение). Второ, възможността запознаването със съвременно произведение да подпомогне изучаването на класическото (именно с привличането на интереса към четене, който да се прехвърли от по-близкото към по-далечното за ученика). За да

се предложи и „проектира“ едно съпоставително изучаване обаче, трябва предварително да се обмислят основанията на неговата литературнокритическа „подоснова“. Именно с такова обмисляне спрямо „Възвишение“ и „Чичовци“ е ангажирано настоящото изложение⁴. То опитва да хвърли светлина върху някои възможности за диалог между двете творби, без да изчерпва интерпретативните посоки.

* * *

Романът „Възвишение“ и повестта „Чичовци“ се различават по време на създаване, по сюжет, по „занятие“ и характер на героите си. Но и в двете творби българинът „от турско време“, част от неединна общност, е повлиян от езика, проявява себе си особено ярко в езика и дори опитва сам да повлияе с езика си – на различни от него българи, говорещи различно.

Според Д. Камбуров „Русков си е поставил за цел да оголи несъзнаваното на Възраждането, структурирано като език [...]“ (Камбуров 2012). Направената тук съпоставката на романа „Възвишение“ с Вазовата повест „Чичовци“ дава основание да мислим, че двете творби разкриват нещо, което за националната идеология на Възраждането остава по-скоро „несъзнавано“ – народът е „направен“ („въобразен“, по израза на Б. Андерсън) от/в езика.

ЛИТЕРАТУРА

- Вазов 1964:** Вазов, Ив. *Чичовци*. // Вазов, Ив. *Съчинения в четири тома. Том 2*. София: Български писател, 1964.
- Дамянова 1996:** Дамянова, А. За текстовете на чичовците в текста на „Чичовци“. // *Творби и прочити*. Съст. М. Кирова, Н. Чернокожев. София: Тилиа, 1996, 47 – 57.
- Игов 2012:** Игов, А. Пътешествие към началата. // *Култура*, 2012, № 2. 15.07.2013 <<http://www.kultura.bg/bg/article/view/19226>>
- Камбуров 2012:** Камбуров, Д. Първолични носталгии. // *Култура*, 2012, № 35. 12.06.2013 <<http://www.kultura.bg/bg/article/view/20198>>
- Пелева 2003:** Пелева, И. Няколко думи за Българското възраждане. // *Разночетенията на текста. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. д-р Кирил Топалов*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2003, 79 – 92.

⁴ Предмет на отделна наша разработка е подобна съпоставка между романите „Възвишение“ и „Под игото“.

Русков 2011: Русков, М. *Възвишение*. Пловдив: Жанет 45, 2011.

Славейков 1947: Славейков, П. Р. *Избрани съчинения*. София: Народна култура, 1947.

Стефанов 2010: Стефанов, В. „Чичовци“ – лингвисти. // Стефанов, В. *Българска словесна култура*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2010, 127 – 141.

Хранова 1995: Хранова, А. *Литературният човек и неговите български езици*. 22.09.2014 <<http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=99&WorkID=2333&Level=1>>

Чинтулов 1999: Чинтулов, Д. *Поезия*. Велико Търново: Слово, 1999.